

თუნისის შეიარაღებული ძალების როლი „არაბული გაზაფხულის“ დროს და ახალი ავტოკრატიის ჩამოყალიბების პროცესში (ეგვიპტისა და სირიის შეიარაღებულ ძალებთან შედარებითი ანალიზის კრილში)

რეზიუმე

სტატიაში განხილულია თუნისში 2010 წლის დეკემბრიდან 2022 წლის ზაფხულამდე მიმდინარე მოვლენები, თუ რა დოზით იყვნენ ჩართულნი თუნისის შეიარაღებული ძალები „არაბული გაზაფხულის“ გარიჟრაჟზე და პოსტრევოლუციურ თუნისში პოლიტიკურ პროცესებში, რა მოტივები განაპირობდა მათი პოლიტიკური პოზიციების ცვლილებებს, ასევე რა განსხვავებებია თუნისის, ეგვიპტისა და სირიის შეიარაღებული სამხედროების ინტერესებს შორის.

თუნისის შეიარაღებულ ძალებზე საჭირო ინფორმაცია, ეგვიპტისა და სირიისგან განსხვავებით, ძალზე მცირეა. თუმცა ხელმისაწვდომი მასალების დამუშავების შემდეგ შესაძლებელი გახდა დამატებითი დასკვნების გამოტანა იმის შესახებ, თუ რამ განაპირობა გარკვეული სახის მსგავსებებთან ერთად, თუნისის „არაბული გაზაფხულის“, ისე მის შემდგომ პერიოდში მოვლენათა განსხვავებული სცენარით განვითარება, რაც, ბუნებრივია, დაკავშირებულია სამხედროებთან. ხაზგასასმელია, რომ სხვა არაბულ ქვეყნებთან შედარებით, თუნისის შეიარაღებული ძალები მცირერიცხოვან ძალას წარმოადგენდა.

საკვანძო სიტყვები: *თუნისი, ეგვიპტე, სირია, არაბული გაზაფხული, შეიარაღებული ძალები*

თუნისი „არაბული გაზაფხულის“ ე.წ. „აკვანი“ და პირველი ქვეყანა იყო, სადაც არჩევნებში ისლამისტებმა გაიმარჯვეს, რასაც ახლო აღმოსავლეთის მთელ რეგიონში მოჰყვა პოლიტიკური ისლამის მიმდევარი ზომიერი, რადიკალური თუ ექსტრემისტულად განწყობილი ისლამისტური ძალების გააქტიურება როგორც პოლიტიკაში, ისე მის მიღმა, სირიის მაგალითზე. ამ შემთხვევაში ისლამისტების გამარჯვების მიზეზების განხილვის ნაცვლად, ყურადღებას გავამახვილებთ თუნისში 2010 წლის დეკემბრიდან 2022 წლის ზაფხულამდე მიმდინარე მოვლენებზე, თუ რა დოზით იყვნენ ჩართულნი თუნისის შეიარაღებული ძალები „არაბული გაზაფხულის“ გარიჟრაჟზე და პოსტრევოლუციურ თუნისში პოლიტიკურ პროცესებში, რა მოტივები განაპირობდა მათი პოლიტიკური პოზიციების ცვლილებებს, ასევე რა განსხვავებებია თუნისის, ეგვიპტისა და სირიის შეიარაღებული სამხედროების ინტერესებს შორის.

თუნისის შეიარაღებულ ძალებზე საჭირო ინფორმაცია, ეგვიპტისა და სირიისგან განსხვავებით, ძალზე მცირეა. თუმცა ხელმისაწვდომი მასალების დამუშავების შემდეგ შესაძლებელი გახდა დამატებითი დასკვნების გამოტანა იმის შესახებ, თუ რამ განაპირობა გარკვეული სახის მსგავსებებთან ერთად, თუნისის „არაბული გაზაფხულის“ როგორც რევოლუციის, ისე მის შემდგომ პერიოდში მოვლენათა განსხვავებული სცენარით განვითარება, რაც, ბუნებრივია, დაკავშირებულია სამხედროებთან.

თავდაპირველად უნდა აღინიშნოს ის, რომ საპროტესტო აქციების დაწყებიდან უმოკლეს დროში ზინ ალ-აზიდინ ბინ ალის პოსტიდან გადადგომის და შემდგომ მის მიერ ქვეყნის დატოვების ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი იყო ის, რომ თუნისის გაერთიანებული შტაბის მეთაურის, გენერალ რაშიდ ბინ ამარის დაქვემდებარებაში მყოფმა შეიარაღებულმა ძალებმა არ

დაიცვეს რეჟიმი.¹ აქვე აღვნიშნავთ იმასაც, რომ „არაბული გაზაფხულის“ შედეგად ქვეყანაში მომხდარი რევოლუციის დროს არ დაიცვეს პრეზიდენტი ჰუსნი მუბარაჟი, რის გამოც მას პოსტიდან გადადგომა მოუწია. ბინ ალისაგან განსხვავებით, მუბარაჟს ეგვიპტე არ დაუტოვებია. ის დააპატიმრეს და პასუხისგებაში მისცეს. მოგვიანებით ეგვიპტის ექსპრეზიდენტი გაამართლეს და გაათავისუფლეს სიკვდილამდე ცოტა ხნით ადრე.²

აქედან გამომდინარე, ჩნდება კითხვა: არაბული ქვეყნების სპეციფიკის გათვალისწინებით, ასევე ეგვიპტისა და სირიის მაგალითზე, რა იყო განმასხვავებელი მიზეზები იმისა, რის გამოც მიიღეს აღნიშნული გადაწყვეტილება თუნისელმა სამხედროებმა?

ამ მოვლენებში პირველი და უმთავრესი განსხვავება ის არის, რომ სხვა არაბულ ქვეყნებთან შედარებით, თუნისის შეიარაღებული ძალები მცირერიცხოვან ძალას წარმოადგენდა. დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ, კონკრეტულად ბურჯიბას მმართველობის დროს, თუნისის არმიაში შედიოდა ბეილიქის გვარდიის მემკვიდრე - 850, საფრანგეთის არმიის - 1500 და გაწვეული 3000 ჯარისკაცი.³ ბინ ალის მმართველობის პერიოდში კი 11-მილიონიანი ქვეყნის თავდაცვის ძალებში 40 500 სამხედრო პირი მსახურობდა, ხოლო თავდაცვის ხარჯები, სხვადასხვა მონაცემებით, 1956 წლიდან 2010 წლამდე ქვეყნის მთლიანი შიდა პროდუქტის 0,5%-დან 2%-მდე მერყეობდა.⁴ დაბალბიუჯეტის შეიარაღებული ძალები პრეზიდენტების, ბურჯიბას და ბინ ალის, მმართველობის პერიოდში არ ფლობდა ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ბერკეტებს. შესაბამისად, სამხედროებს არასოდეს გასჩენიათ რეჟიმთან რაიმე სახის მჭიდრო კონტაქტის სურვილი. ჰაბიბ ბურჯიბა მაქსიმალურად ცდილობდა, თავიდან აეცილებინა 1950-იან წლებში მთელი რეგიონის მასშტაბით გავრცელებული სამხედრო გადატრიალებები და ამის გამო მაქსიმალური ძალისხმევა გასწია იმისათვის, რომ თუნისელი სამხედროებისთვის ანალოგიურის გაკეთების საშუალება არ მიეცა. მისი ამოცანა იმანაც გააიოლა, რომ თუნისის შეიარაღებული ძალები შეიქმნა ქვეყნის დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ და არ არსებობდა კოლონიური პერიოდიდან მემკვიდრეობით გადმოსული ეროვნული არმია, როგორც ეგვიპტეში. რაც შეეხება ეგვიპტეს, ამ ქვეყნის არმია თუნისის შეიარაღებული ძალებისაგან განსხვავებით, ბევრად პოლიტიზებული იყო ჯერ კიდევ მამლუქების პერიოდიდან მოყოლებული. რაოდენობის მხრივ კი დამოუკიდებლობის მოპოვებიდან ეგვიპტის არმია ბევრად მრავალრიცხოვანი იყო თუნისისგან განსხვავებით. ეგვიპტეში სამხედრო გადატრიალებების თავიდან აცილება ვერ მოხერხდა. ამ ქვეყნის არმიის აქტივობის შედეგად ორჯერ მოხდა (პირველად 1952 წელს - „თავისუფალი ოფიცრების“ მიერ მონარქიის დამხობა. მეორედ 2013 წელს - მუჰამად მურსის პოსტიდან გადაყენება სამხედრო საბჭოს აქტიური ჩარევის შედეგად) სამხედრო გადატრიალება. სირიის შემთხვევაში კი ქვეყნის დამოუკიდებლობის მოპოვებიდან ჰაფიზ ალ-ასადის ხელისუფლებაში მოსვლამდე სამხედრო გადატრიალებების მთელ სერია იყო. ჰაფიზ ალ-ასადის მმართველობიდან მოყოლებული სირიის

¹ Marwan Bishara, *The Invisible Arab: The Promise and Peril of the Arab Revolutions* (New York: Nation Books), 116-117.

² Ruth Michaleson. Hosni Mubarak: Egypt's toppled dictator freed after six years in custody. // “Guardian”, March 2017, accessed November 6, 2022 at web page

<https://www.theguardian.com/world/2017/mar/24/hosni-mubarak-returns-to-cairo-home-after-six-years-in-custody>

³ თუნისის ბეილიქი - XVII საუკუნეში თუნისში აღმოცენდა ცენტრალიზებული დინასტიური სახელმწიფო, რომელსაც მართავდა ოსმალეთის რეგენტი. ეს ნიშნავდა იმას, რომ ამ სახელმწიფოს მმართველებმა შეძლეს მონარქიული სტრუქტურისა და სისტემის ფორმირება, რომელიც იმავე დროს თეორიულად რჩებოდა ოსმალეთის იმპერიისა და მისი სულთნების სუბიექტად.

Dalenda Lagueche, Julia Clancy-Smith & Caroline Audet. The Mahalla: The Origins of Beylical Sovereignty in Ottoman Tunisia during the Early Modern Period. // “The Journal of North African Studies” Vol. 6, 2011, accessed November 6, 2022 at web page

<https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13629380108718423?journalCode=fnas20>

⁴ Sharan Grewal. A Quiet Revolution: The Tunisian Military after Ben Ali. – CARNEGIE ENDOWMENT FOR INTERNATIONAL PEACE, February 2016, accessed July 4, 2021 at web page

<https://carnegieendowment.org/2016/02/24/quiet-revolution-tunisian-military-after-ben-ali-pub-62780>

Tunisia Military Spending/Defense Budget 1960-2021. – Macrotrends, accessed November 6, 2022 at web page

<https://www.macrotrends.net/countries/TUN/tunisia/military-spending-defense-budget>

არმიაც ძალზე პოლიტიზებული იყო და აღნიშნული სტრუქტურა შეერწყა ქვეყნის მმართველ პოლიტიკურ აპარატს.

თუნისის პირველი პრეზიდენტის ჰაბიბ ბურგიბას მმართველობის პერიოდში (1957-1987) ბიუჯეტის 40-50% განათლებასა და სოციალური მომსახურების სფეროებში იხარჯებოდა. აქედან ძალზე მცირე ნაწილი იყო გამოყოფილი არმიისთვის.⁵ ბურგიბა თუნისის უსაფრთხოების დაცვას მოკავშირეების გაჩენითა და დიპლომატიით ამჯობინებდა, ვიდრე სამხედრო ძალით. მისი პრეზიდენტობის პერიოდში ოფიცრებსა და ჯარისკაცებს აკრძალული ჰქონდათ არჩევნებში მონაწილეობა და პოლიტიკურ პარტიებში გაწევრიანება. ეგვიპტის არმიის ფინანსები ბევრად სჭარბობდა თუნისისას, აღნიშნული არმია ჯერ საბჭოთა - , შემდეგ კი აშშ-ის შეიარაღებით მარაგდებოდა. სამხედრო შენაძენებისთვის გამოყოფილი იყო სოლიდური თანხები. გარდა ამისა, ეგვიპტის არმია კემპ-დევიდის შეთანხმების⁶ შემდეგ აშშ-ისგან ყოველწლიურად იღებს საკმაოდ დიდ თანხებს. სირიის შემთხვევაშიც, იარაღის შესყიდვასა და სამხედრო პირების სოციალური პრივილეგიებისთვის ქვეყნის მთლიანი შიდა პროდუქტის სოლიდური ნაწილი იყო მიმართული. თუნისის მსგავსად, ამ ორ ქვეყანაშიც სამხედროები არჩევნებში არ მონაწილეობენ.

1978-1984 წლებში საყოველთაო პროვოკაციების მიერ მოწყობილმა გაფიცებებმა, ლიბიისგან მხარდაჭერილმა აჯანყებამ და პურის უკმარისობით გამოწვეულმა საპროტესტო აქციებმა აიძულა ბურგიბა, შეიარაღებული ძალების მოდერნიზაციაზე ეზრუნა. აქედან დაიწყო შემდგომში ქვეყნის მე-2 პრეზიდენტის ზინ ალ-აბიდინ ბინ ალის კარიერული აღმასვლა. ბინ ალიმ დაამთავრა სან-სიროს სამხედრო აკადემია საფრანგეთში, ასევე გაიარა უსაფრთხოებისა და დაზვერვის კურსი აშშ-ში. კარიერის დასაწყისში მსახურობდა სამხედრო დაზვერვაში. 1964 წელს სათავეში ედგა სამხედრო უსაფრთხოების სამსახურს, 1977 წლიდან მუშაობა დაიწყო ნაციონალური უსაფრთხოების გენერალურ დირექტორად შინაგან საქმეთა სამინისტროში, 1980 წელს მიაღწინეს ელჩად პოლონეთში, 1984 წელს დაიკავა ეროვნული უსაფრთხოების გენერალური მდივნის პოსტი, 1986 წელს შინაგან საქმეთა მინისტრის - და 1987 წელს პრემიერის პოსტი. იმავე წლის ნოემბერში ბინ ალიმ ხავერდოვანი რევოლუცია მოუწყო ჰაბიბ ბურგიბას.⁷

მისი სამხედრო კარიერიდან გამომდინარე, ქვეყნის პრეზიდენტად გახდომის შემდეგ იგი წინა პრეზიდენტთან შედარებით მეტ ყურადღებას უთმობდა შეიარაღებულ ძალებს. აწინაურებდა მის ერთგულ ოფიცრებს სამხედრო, უსაფრთხოების სამსახურების და სახელმწიფო აპარატის სხვადასხვა თანამდებობებზე. ასეთი მიდგომა დიდხანს არ გაგრძელებულა, ვინაიდან პრეზიდენტის ასეთმა ნაბიჯებმა შინაგან საქმეთა სამინისტროს უკმაყოფილება გამოიწვია. მათ გახსნეს გადატრიალების საქმე, რომლის მიხედვითაც სამხედრო ოფიცრები და ზომიერი ისლამისტური პარტია (რომელმაც „არაბული გაზაფხულის“ შემდეგ არჩევნებში გაიმარჯვა და ორი წლის განმავლობაში კოალიციური მთავრობის პირობებში მართავდა ქვეყანას), „ან-ნაჰდა“ გეგმავდნენ გადატრიალებას, რაც საბოლოოდ არ აღმოჩნდა სიმართლე, თუმცა ბინ ალის ნდობა შეიარაღებული ძალების მიმართ მალე შეირყა და მომდევნო წლებში ისევ უყურადღებოდ დარჩა სამხედრო სფერო. ახალი შეიარაღება, ფინანსები და სხვა წახალისებები ძირითადად ვრცელდებოდა შსს-სა და პოლიციის აპარატზე, რამაც საბოლოოდ ქვეყანა პოლიციურ სახელმწიფოდ აქცია.⁸ აქვე საჭიროდ მიგვაჩნია იმ ფაქტის აღნიშვნაც, რომ ბინ ალის ჰყავდა 5-6 ათასიანი სათანადოდ აღჭურვილი და კარგად გაწვრთნილი ძლიერი პირადი გვარდია, რომელიც პრეზიდენტის ერთგული დარჩა მაშინაც კი, როდესაც რეჟიმის საწინააღმდეგო აქციებმა პიკს

⁵ Sharan Grewal. A Quiet Revolution: The Tunisian Military after Ben Ali (ელექტრონული ვერსია). <https://carnegieendowment.org/2016/02/24/quiet-revolution-tunisian-military-after-ben-ali-pub-62780>

⁶ Milstones 1977-1980 - Camp David Accords and the Arab-Israeli Peace Process. - Office of the Historian, accessed November 6, 2022 at web page <https://history.state.gov/milestones/1977-1980/camp-david>

⁷ Sharan Grewal. A Quiet Revolution: The Tunisian Military after Ben Ali (ელექტრონული ვერსია). <https://carnegieendowment.org/2016/02/24/quiet-revolution-tunisian-military-after-ben-ali-pub-62780>

⁸ Risa Brooks. Abandoned at the Palace: Why the Tunisian Military Defected from the Ben Ali Regime in January 2011. // “Journal of Strategic Studies”, 2013. Accessed November 6, 2022 at web page http://www.jonathanmpowell.com/uploads/2/9/9/2/2992308/brooks_2013jss_-_abandoned_at_the_palace_-_why_the_tunisian_military_defected_from_the_ben_ali_regime.pdf

მიადწიეს ქვეყანაში. 14 იანვარს ბინ ალის მიერ ქვეყნის დატოვების თანავე სამხედროებს და პოლიციის ცალკეული ჯგუფებს აღნიშნულ გვარდიასთან ინტენსიური შეტაკებები და ურთიერთსროლა უწყევდათ, ვინაიდან მათი წევრები ბინ ალის რეჟიმის მიერ გადაბირებულ დაქირავებულ მეზრძოლებთან ერთად მარცვადნენ ქალაქებს და ძალადობდნენ ხალხზე. 2017-2020 წლებში West Point-ის თანამედროვე ომის ინსტიტუტის მეცნიერ თანამშრომლის და პოლიტოლოგიის პროფესორის რისა ბრუკსის აზრით ასეთი ქვევა ყოფილი რეჟიმის სტრატეგიის ნაწილი იყო, მიმართული იმისკენ რომ დათესილი ქაოსის ნიადაგზე ექს-პრეზიდენტის დაბრუნებისთვის ნიადაგი მოემზადებინათ.⁹

ეგვიპტის არმიის მოდერნიზება დაიწყო მონარქიის დამხობიდან, რაშიც ლომის წვლილი სწორედ სამხედროებს მიუძღვით. ამ ქვეყანაში ხელისუფლება 1952 წლიდან ახალგაზრდა ოფიცრებმა აიღეს ხელში. ეგვიპტის პირველი პრეზიდენტი ნაგიბი სამხედრო წრიდან იყო (1953-1954 წ.).¹⁰ (Salahi 2019) ქვეყნის მეორე პრეზიდენტი გამალ აბდ ან-ნასირიც ახალგაზრდა ოფიცერთაგანი იყო (1953-1970 წ.). ან-ნასირის პრეზიდენტობამ მნიშვნელოვანი კვალი არა მარტო ეგვიპტეზე, არამედ მთელ რეგიონზე დატოვა. ნასირიზმი იყო ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფენომენი მაშინდელ ახლო აღმოსავლეთში. აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ აბდ ან-ნასირმა ეგვიპტეში სათავე დაუდო ავტოკრატიულ მმართველობას, რომელიც მიუხედავად „არაბული გაზაფხულით“ გამოწვეული რევოლუციისა, დღემდე გრძელდება.

სირიაში პოლიტიზირებული არმიის მოდერნიზება ჰაფიზ ალ-ასადის დროიდან იწყება. მისი პერიოდიდან დღემდე არმია რეჟიმის ერთ-ერთ საიმედო დასაყრდენს წარმოადგენს, რამაც, თავის მხრივ, განაპირობა ბაშარ ალ-ასადის ხელისუფლებაში დარჩენა, მიუხედავად ქვეყანაში მიმდინარე თითქმის ათწლიანი სამოქალაქო ომისა.

თუნისში რევოლუციის შემდეგ არმიასა და პოლიციას შორის ძალთა ბალანსმა ცვლილება დაიწყო. უსაფრთხოების საკითხებში სერიოზული გამოწვევების გაჩენამ თუნისის პოსტრევოლუციური ლიდერები აიძულა, შეიარაღებული ძალების გაძლიერებაზე ეზრუნათ. 2016 წლის მონაცემებით, 2011 წლიდან თავდაცვის ბიუჯეტი სხვა სამინისტროებისგან განსხვავებით, ყოველწლიურად იზრდებოდა 21%-ით. სამხედროები სტაბილურად სარგებლობდნენ ახალი შეიარაღების მიღებასთან დაკავშირებული კონტრაქტებითა და საერთაშორისო პარტნიორობით მიღებული ბენეფიტებით. განსაკუთრებით ამერიკის შეერთებული შტატებისგან, რომელმაც 2015 წლისთვის სამჯერ გაზარდა სამხედრო დახმარება თუნისისთვის. არმიის სამხედრო თვალსაზრისით გაძლიერებას მოჰყვა მისი პოლიტიკური გავლენის ზრდაც. „სტრატეგიული კვლევების საერთაშორისო ინსტიტუტის“ მონაცემების მიხედვით, თუნისის სამხედრო ბიუჯეტი, რომელიც 2012 წელს შეადგენდა 666 მილიონ დოლარს, 2020 წლისთვის 1,14 მილიარდს მიადწია, აქედან 65-95 მილიონი დოლარი ბოლო 5 წელიწადში ვაშინგტონის მიერ გამოყოფილ სამხედრო დახმარებაზე მოდიოდა. 2015 წელს აშშ-მ თუნისი ნატოს არაწევრ სახელმწიფოთა შორის მთავარ მოკავშირედ დაასახელა.¹¹ მას შემდეგ, რაც თუნისი („არაბული გაზაფხულის“ შედეგად) საპარლამენტო მმართველობაზე გადავიდა, შეიარაღებული ძალები წინა ავტოკრატი პრეზიდენტების პერსონალური დაქვემდებარებიდან ქვეყნის ახალი პრეზიდენტისა და პრემიერ-მინისტრის ერთობლივ განკარგულებაში აღმოჩნდა. შეიარაღებული ძალების კონტროლისთვის პრეზიდენტისა და პრემიერის ინსტიტუციურმა დაპირისპირებამ კი გამოიწვია ის, რომ ორივე მათგანმა შექმნა ცალკე უშიშროების საბჭო და

⁹ Risa Brooks. *Armies and insurgencies In the Arab Spring*, Edited by Holger Albrecht, Aurel Croissant, and Fred H. Lawson. PENN: University of Pennsylvania press Philadelphia, 2016. გვ. 208.

¹⁰ Amr Salahi. *Egypt's history of erasing presidents from Mohamed Naguib to Mohamed Morsi*. // “The New Arab”, July 2019, accessed November 6, 2022 at web page <https://english.alaraby.co.uk/analysis/egypts-history-erasing-presidents-naguib-morsi>

¹¹ Sarah Feuer, Grant Rumley, Ben Fishman, Aaron Y. Zelin - *Political Uncertainty Deepens in Tunisia / The Washington institute for near east policy*. Aug 31, 2021. Accessed November 6, 2022. At web page: https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/political-uncertainty-deepens-tunisia?fbclid=IwAR1X7E7TC2BBgiUK7_fbMBaQYGsmaGr8N81G87pOnp6KTvP9jgq5ZOIK0c0

დაინიშნეს სამხედრო მრჩეველები. ყოველივე ამას მოჰყვა სამხედროების როლის გაძლიერება ქვეყნის ეროვნული უსაფრთხოების საკითხებში.

ეგვიპტეში „არაბული გაზაფხულის“ შემდეგ სამხედროები დღემდე იღებენ სამხედრო დახმარებას აშშ-ისგან და, იმავე დროს, ფლობენ სამხედრო სამრეწველო კომპლექსებსაც. რაც შეეხება პოლიტიზირებას, ამ მხრივაც ქვეყნის შეიარაღებული ძალები გამორჩეულია სირიის მსგავსად. სირიის არმია კი კვლავ უმნიშვნელოვანეს როლს ასრულებს ბაშარ ალ-ასადის რეჟიმის შენარჩუნებაში.

თუნისში სამხედროების როლის ზრდის კიდევ ერთი ინდიკატორი გახდა მათი წრიდან გამოსული პირების სამოქალაქო პოზიციებზე დაინიშნა. ბინ ალის 23-წლიანი მმართველობის პერიოდში მხოლოდ ერთი სამხედრო პირი იყო დაინიშნული ერთ-ერთი პროვინციის გუბერნატორად. რევოლუციიდან 5 წლის განმავლობაში კი საერთო ჯამში 11-მა მოქმედმა და გადამდგარმა სამხედრო პირმა დაიკავა გუბერნატორის პოსტები ქვეყნის სხვადასხვა პროვინციაში. აქვე აღსანიშნავია ისიც, რომ ასეთ თანამდებობებზე ხელისუფლების მიმართ ლოიალურად განწყობილი სამხედრო პირები ინიშნებოდნენ. 2014 წელს კი გადამდგარმა ოფიცრებმა უზრუნველყვეს ახალი კონსტიტუციის შემუშავების ხელმძღვანელობა და პრეზიდენტობის კანდიდატებს კონსულტაციებს უწევდნენ თავდაცვის პოლიტიკაში. 2017 წელს პარტია „ნიდა‘ა თუნისმა“ პარლამენტში მოახდინა საკითხის ინიცირება სამხედროებისთვის არჩევნებში მონაწილეობის მიღების უფლების მინიჭებასთან დაკავშირებით. საბოლოოდ კანონი დამტკიცდა 144 ხმით 11-ის წინააღმდეგ, 3-მა თავი შეიკავა. შეიარაღებული ძალების წარმომადგენლებს მხოლოდ ადგილობრივ და არა საპარლამენტო ან საპრეზიდენტო არჩევნებში მონაწილეობის უფლება ეძლეოდათ. ქვეყნის საარჩევნო კომისიის ოფიციალური მონაცემების თანახმად, 36,495 დარეგისტრირებული უშიშროების და სამხედრო პერსონალიდან არჩევნებში მონაწილეობა 4,249 პირმა მიიღო.¹²

ეგვიპტის დღევანდელი პრეზიდენტი აბდ ალ-ფათაჰ ალ-სისიცი სამხედრო წრიდანაა გამოსული, რომელმაც თავისი უახლოესი გარემოცვა სამხედრო აკადემიაში სწავლისა და არმიაში სამსახურის დროს შეძენილი მეგობრებითა და ნათესავებით დააკომპლექტა.¹³ მას შემდეგ, რაც გადატრიალების გზით ხელისუფლებას ჩამოაშორეს „მუსლიმი ძმების“ ერთ-ერთი ლიდერთაგან, ეგვიპტის პრეზიდენტი მუჰამმად მურსი, ქვეყნის მართვის სადავეები ხელში ალ-სისიმი აიღო და სამხედრო საბჭოსთან ერთად მართავს ქვეყანას. აქედან ჩანს, რომ სამხედროების გავლენა ეგვიპტეში კვლავინდებურად საკმაოდ ძლიერია.

სირიაში ხელისუფლების შეუცვლელიობა, სხვა გარემოებებთან ერთად, სამხედროების დამსახურებაცაა. აღნიშნული სტრუქტურა, გამომდინარე იქიდან, რომ მისი მმართველი რგოლები დაკომპლექტებულია შიიტი-ალავიტებისა და შერეული სუნიტურ-შიიტური ოჯახებიდან გამოსული ოფიცრებით,¹⁴ სირიაში სამოქალაქო ომისგან შექმნილი სიტუაციის გამო

¹² Sharan Grewal. How Tunisia's military has changed during its transition to democracy. // "Washington post", 2016, accessed November 6, 2022, at web page <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2016/03/08/how-tunisia-military-has-changed-during-its-transition-to-democracy/>

Daniel Silverman. The Arab Military in the Arab Spring: Agent of Continuity of Change? A Comparative Analysis of Tunisia, Egypt, Libya, and Syria. // The Ohio State University, 2012. Accessed November 6, 2022 at web page <https://www.polisci.osu.edu/sites/polisci.osu.edu/files/Silverman%20CPRW%202012.pdf> გვ. 21-24.

Amel Al-hilali. Tunisia's military votes for first time in 62 years. // "Al-Monitor". 11 May, 2018. November 6, 2022. At web page: <https://www.al-monitor.com/originals/2018/05/tunisian-military-staff-cast-ballots-first-time-elections.html>
Radwan A. Masmoudi. Keep Tunisia's Military out of Politics. / "Foreignpolicy". 2 September, 2021. Accessed 28 July, 2022. At web page: <https://foreignpolicy.com/2021/09/02/unisia-kais-saied-constitution-coup-parliament-suspension-military-apolitical/>

¹³ ს. გურუშიძე. ეგვიპტე გზაგასაყარზე. // „თანამედროვე ახლო აღმოსავლეთი“. N4, 2013, გვ. 26-29. Accessed November 6, 2022 at <https://iliauni.edu.ge/uploads/other/2/2223.pdf>

¹⁴ Thomas Collelo. Syria. Power Elite. – A Country Study. Washington: GPO for the Library of Congress, 1987. Accessed November 6, 2022 at web page <http://www.public-library.uk/dailybook/Syria%20-%20a%20country%20study.pdf> გვ. 206-207.

<http://countrystudies.us/syria/17.htm>

სხვა ალტერნატივაც კი არ ჩანს, რომ შეიარაღებული ძალები რეჟიმისადმი ლოიალურად განწყობილები არ იყვნენ.

2021 წლიდან თუნისის გარდამავალ დემოკრატიას, რომელსაც დასავლური ქვეყნები და მკვლევართა აბსოლუტური უმრავლესობა „არაბული გაზაფხულის“ ერთადერთ წარმატებულ პრეცედენტად თვლიდნენ, სერიოზული საფრთხე დაემუქრა. მოვლენათა განვითარების პირველ ეტაპებზე დაკვირვების შემდეგ, ვფიქრობთ, საფუძველს მოკლებული არ იქნება ის დასკვნაც, რომ პრეზიდენტ კაის საიდის მიერ განხორციელებულ პოლიტიკურ ცვლილებებში თუნისის ავტოკრატიული მმართველობის გზაზე დაბრუნების ნიშნებიც იკვეთება. 2021 წლის 25 ივლისს პრეზიდენტმა თანამდებობიდან გადააყენა ქვეყნის პრემიერ-მინისტრი, პარლამენტის ნაწილი (ოპოზიციური პარტიები, მათ შორის „ან-ნაჰდაც“) დაითხოვა და თავის თავს ქვეყნის მთავარი პროკურორის თანამდებობა მიანიჭა. საიდის მომხრეების განმარტებით, აღნიშნული ნაბიჯი იყო რევოლუცია ბინ ალის რეჟიმის შემდეგ „ან-ნაჰდას“ მეთაურობით მოსული არაკომპეტენტური და კორუმპირებული მთავრობების წინააღმდეგ.

2021 წლის 24 აგვისტოს საიდმა ფეისბუქის ოფიციალურ გვერდზე გამოაქვეყნა მიმართვა, რომლის მიხედვითაც იგი აგრძელებდა ერთი თვით ადრე შემოღებულ საგანგებო მდგომარეობას. გასათვალისწინებელია, რომ 2014 წლის კონსტიტუციის მე-80 მუხლი ქვეყნის პრეზიდენტს უფლებას აძლევს „მიიღოს ნებისმიერი ზომები განსაკუთრებული მდგომარეობიდან გამომდინარე“ სამი ძირითადი შეზღუდვის საფუძველზე: მიღებული ზომები მოქმედებს მხოლოდ 30 დღის განმავლობაში, პრეზიდენტმა ზომების მიღებამდე კონსულტაციები უნდა გაიაროს ხელისუფლების სხვა შტოებთან (რაც მან არ გააკეთა) და პრეზიდენტს არ შეუძლია პარლამენტის მუშაობის შეჩერება საკონსტიტუციო სასამართლოსთან შეთანხმების გარეშე, აღნიშნული სტრუქტურა კი ჯერ არ იყო ფორმირებული. აქედან გამომდინარე, კაის საიდის მიმართ კრიტიკულად განწყობილმა ძალებმა მისი ნაბიჯი გადატრიალებად შეაფასეს. უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ 25 ივლისის გადატრიალებას მხარი დაუჭირეს სამხედროებმაც, ასევე მოსახლეობის საკმაო ნაწილისთვის პრეზიდენტის არადემოკრატიული სვლა მისაღები აღმოჩნდა. ვაშინგტონის ახლო აღმოსავლეთის კვლევის ინსტიტუტის ექსპერტების, სარა ფეუერის, გრანტ რამლის, ბენ ფიშმანისა და აარონ ზელინის აზრით, თუნისელთა ასეთი რეაქცია არ იყო გამოწვეული იმით, რომ მათ უარი თქვეს დემოკრატიაზე ან არასათანადოდ აფასებდნენ პირად თავისუფლებას. მოსახლეობის ნაწილის აზრით, ათწლიანი პოლიტიკური პლურალიზმის ექსპერიმენტი წარუმატებელი აღმოჩნდა კორუფციასთან დაკავშირებული მუდმივი პრობლემებისა და მთავრობების პოლიტიკური უუნარობის გამო.¹⁵

2022 წლს თებერვლიდან პრეზიდენტმა საიდმა კიდევ მეტად მოახდინა ძალაუფლების უზურპაცია. დაითხოვა უმაღლესი სასამართლო საბჭო, შემდეგ გამოსცა განკარგულება აღნიშნული სტრუქტურის დროებით შექმნის შესახებ და დაიტოვა უფლება, რათა ამა თუ იმ გზით გავლენა ჰქონოდა წევრების არჩევასა და დანიშვნაზე. მარტის ბოლოს, მას შემდეგ, რაც პარლამენტმა იშვიათი ერთსულოვნება გამოიჩინა და ონლაინსხდომაზე ერთხმად დაუჭირა მხარი საგანგებო მდგომარეობის გაუქმებას, პრეზიდენტმა კაისმა პარლამენტი ბოლომდე დაითხოვა, რასაც მოჰყვა პარლამენტის ზოგიერთი წევრის მიმართ გამოძიების დაწყება და დაპატიმრება, რომელთა შორისაც იყო „ან-ნაჰდას“ ლიდერი და პარლამენტის სპიკერი რაშიდ დანუში. 2022 წლის 19 ივლისს, ახალი კონსტიტუციის მხარდამჭერ რეფერენდუმამდე ერთი კვირით ადრე, 81 წლის რაშიდ დანუშის ფულის გათეთრების საქმესთან დაკავშირებული 10 საათიანი მოსმენის შემდეგ, ან-ნაჰდას ლიდერს სახლში დაბრუნების უფლება მისცეს.¹⁶ იმავე წლის წლის აპრილში პრეზიდენტმა გამოსცა ბრძანება, რომლის მიხედვითაც ცვლილება

¹⁵ Sarah Feuer, Grant Rumley, Ben Fishman, Aaron Y. Zelin - Political Uncertainty Deepens in Tunisia / The Washington institute fo near east policy. Aug 31, 2021. Accessed November 6, 2022. At web page: https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/political-uncertainty-deepens-tunisia?fbclid=IwAR1X7E7TC2BBgiUK7_fbMBaQYGsmaGr8N81G87pOnp6KTvP9jgq5ZOIK0c0

¹⁶ Tunisian judge lets Rached Ghannouchi leave after court hearing. // “Al-Jazeera” 19 July, 2022. Accessed November 6, 2022. At web page: <https://www.aljazeera.com/news/2022/7/19/tunisian-court-opens-hearing-into-ghannouchi-charges>

შედიოდა დამოუკიდებელ საარჩევნო კომისიაში, რაც პრეზიდენტს ანიჭებდა უფლებას, პირდაპირი ან არაპირდაპირი გზით საარჩევნო კომისიის 7 წევრიდან 6 აერჩია თავად და ამ ორგანოს ხელმძღვანელიც მასვე დაენიშნა.¹⁷

2022 წლის 25 ივლისს ჩატარებული რეფერენდუმით დამტკიცდა ქვეყნის ახალი კონსტიტუცია, რომელიც განუსაზღვრელ ძალაუფლებას ანიჭებს პრეზიდენტ საიდს. ახალი ტექსტის მიხედვით, ქვეყნის პრეზიდენტი ხდება შეიარაღებული ძალების მეთაური, შეუძლია დანიშნოს მთავრობა პარლამენტის თანხმობის გარეშე, რაც პრეზიდენტის თანამდებობიდან ჩამოშორებას კანონიერი გზით შეუძლებელს ხდის. ქვეყნის მეთაურს ასევე შეუძლია პარლამენტში წარადგინოს კანონ-პროექტები, რომელთაც უნდა მიენიჭოს პრიორიტეტი. რაოდენობისა და ხარისხის ბაზების გამომთვლელი კვლევითი ჯგუფის „Sigma Conseil-ის“ მიხედვით, რეფერენდუმში მონაწილეთა 92-93%-მა მხარი დაუჭირა ქვეყნის ახალ კონსტიტუციას. მონაწილეობის მიმდებარე მინიმალური ზღვარი არ იყო დაწესებული, საარჩევნო კომისიამ წინასწარი მონაცემების საფუძველზე აქტივობის 27,5% დააფიქსირა.¹⁸

ყოველივე ზემოთ აღწერილთან ერთად, ქვეყანაში განვითარებულ მოვლენებზე დაკვირვებისა და დინამიკის მონიტორინგის შედეგად, შეჯამების სახით შეიძლება ითქვას, რომ თუნისში პრეზიდენტების - ჰაბიბ ბურგიბასა და ზინ ალ აბიდინ ბინ ალის მიერ შექმნილმა ავტოკრატიულმა და ბინ ალის დროინდელმა კორუფციულმა სისტემამ თანდათანობით მიიყვანა ქვეყანა 2011 წლის რევოლუციამდე. „არაბული გაზაფხულის“ შემდეგ, პოსტრევოლუციურ პერიოდში ქვეყანა ხელისუფლებაში დაბრუნებული სეკულარების დიქტატურის დამყარებისა და სამოქალაქო დაპირისპირებისგან იხსნა იმან, რომ ბურგიბამ და ბინ ალიმ თავის დროზე სამხედროებს პოლიტიკური და ეკონომიკური ბერკეტების ფლობის საშუალება არ მისცეს, რადგანაც ორივე მათგანი სამხედროების მარგინალიზებას პირადი ინტერესებისა და საკუთარი ავტოკრატიული რეჟიმების უსაფრთხოების მიზნით ეწეოდნენ და არა ქვეყნის ინტერესებიდან გამომდინარე. ახალი ხელისუფლების მიერ სამხედროების როლის წინა პლანზე წამოწევამ კი ქვეყანას ააცილა გადატრიალებებისა და შიდა დაპირისპირების სერია. ამის თვალსაჩინო მაგალითია არაპოლიტიზირებული თუნისელი სამხედროების მიერ 2013 წელს სეკულარი ოპოზიციონერების სამხედრო გადატრიალებისკენ მოწოდებაზე უარის თქმა. შეიარაღებული ძალების როლის გაძლიერება პოლიტიკაში და მათი ფინანსური სარგებლებით დაინტერესება, მეორე მხრივ, ქმნის იმის საფრთხეს, რომ რევოლუციური რყევების დროს შეიარაღებულმა ძალებმა საკუთარი პრივილეგიების დაცვის მიზნით, შესაძლოა, კვლავ აღარ შეინარჩუნონ ნეიტრალური პოზიცია, რაც თუნისის შემთხვევაშიც დადასტურდა 2021 წლის ივლის-აგვისტოში და დიამეტრულად სხვა განწყობა დაფიქსირდა ზემოთ ხსენებული 2013 წლისგან განსხვავებით. სწორედ ამიტომ მიგვაჩნია, რომ ზემოთ განხილული თუნისში სამხედროებისთვის საარჩევნო პროცესში მონაწილეობის მიღებაზე უფლების მინიჭებამაც, მიუხედავად დაბალი აქტივობისა, განაპირობა კაის საიდის ე.წ. გადატრიალების მიმართ თუნისელი სამხედროების მხარდაჭერა,

¹⁷ Sarah Feuer, Grant Rumley, Ben Fishman, Aaron Y. Zelin - Political Uncertainty Deepens in Tunisia / the Washington institute for near east policy. Aug 31, 2021. Accessed November 6, 2022. At web page: https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/political-uncertainty-deepens-tunisia?fbclid=IwAR1X7E7TC2BBgiUK7_fbMBaQYGsmaGr8N81G87pOnp6KTvP9jqg5ZOIK0c0

Sabina Henneberg. Promoting Stability and Reform in Tunisia / The Washington institute fo near east policy. May 3, 2022. Accessed November 6, 2022. At web page: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/promoting-stability-and-reform-tunisia?fbclid=IwAR1Tw-pr2ASRcTRczX1JIMiEnGIyBqyUt-NOX3Ufg0IKmSJyYNv4BVLlj64>

¹⁸ Martin Chulov. Tunisia referendum approves expansion of president's powers – officials // „The Guardian”, 27 July, 2022. Accessed November 6, 2022. At web page: <https://www.theguardian.com/world/2022/jul/26/tunisia-president-referendum-result-new-phase-kais-saied>

Tunisia approves new constitution in vote with low turnout. // “France 24”, 26 July, 2022. Accessed November 6, 2022. At web page: <https://www.france24.com/en/africa/20220726-tunisian-president-hails-constitutional-referendum-set-to-boost-executive-power>

Tunisians Back New Constitution in Early Results, but Turnout Just 25%. // “Vaoanews”, 25 July, 2025. Accessed November 6, 2022. At web page: <https://www.voanews.com/a/tunisians-back-new-constitution-in-early-results-but-turnout-just-25-/6673459.html>

როდესაც სამხედროებმა პრემიერ-მინისტრ მეჩიჩის ოფისის და პარლამენტის შენობის ტანკებით ბლოკირება მოახდინეს პრეზიდენტის ბრძანების საფუძველზე.

ეგვიპტეში, ისევე როგორც თუნისში, ეგვიპტის ავტოკრატმა პრეზიდენტმა ცადა რევოლუციური სიტუაციის განმუხტვა გარკვეული დაპირებებით. თუნისის მსგავსად, ეგვიპტეშიც საპროტესტო ტალღა უკვე შეუქცევადი პროცესი იყო და ავტოკრატიული მმართველობის დასრულება გარდაუვალი ჩანდა. აქედან გამომდინარე, მუბარაქის ეს მცდელობაც, ისევე როგორც ბინ ალისა თუნისში, წარუმატებელი აღმოჩნდა.

რაც შეეხება ეგვიპტელ სამხედროებს, ინტერესებიდან გამომდინარე, თავიანთი მრავალსულიანი კომბინაციის გათამაშების მიზნით, ხელს არ უშლიდნენ ქუჩაში გამოსულ მოსახლეობას საპროტესტო აქციების გამართვაში. ეგვიპტელი სამხედროების ეს პოზიცია იმანაც განაპირობა, რომ თუკი ხელისუფლებაში მოვიდოდა ჰუსნი მუბარაქის ვაჟი, გამალ მუბარაქი, უკვე წინასწარ იყო ცნობილი, რომ ის იმ პრივილეგიებს არ მიაჩნებდა ქვეყნის მართვაში ჩართულ უმაღლეს სამხედრო საბჭოს, რომელთაც ეგვიპტის წინა პრეზიდენტები ანიჭებდნენ. ყოველივე ამან კი განაპირობა ის რეალობა, რაც პოსტრევოლუციურ ეგვიპტეში დადგა. კერძოდ, სამხედროებმა მოახერხეს მრავალსულიანი პოლიტიკური თამაშების შემდეგ კვლავ შეენარჩუნებინათ ქვეყანაში პრივილეგირებული მდგომარეობა – კვლავ მოეხერხებინათ ქვეყნის მმართველობის სადავეების ხელში აღება.¹⁹

თუნისისა და ეგვიპტის მსგავსად, სირიაშიც საპროტესტო აქციების დაწყებისთანავე ბაშარ ალ-ასადიც დაჰპირდა აქციებზე გამოსულებს გარკვეულ კომპრომისებზე წასვლას.²⁰ ხაზი უნდა გაესვას იმ ფაქტს, რომ საპროტესტო გამოსვლების დაწყებისთანავე სამივე ქვეყნის პრეზიდენტების სიტყვით გამოსვლის შინაარსიც მნიშვნელოვნად განსხვავდებოდა ერთმანეთისგან. სირიის პრეზიდენტის შემთხვევაშიც, მის სიტყვით გამოსვლას არ შეუწელებია საპროტესტო მუხტი, მაგრამ მან სხვადასხვა გარემოებიდან გამომდინარე, მოახერხა ხელისუფლებაში დარჩენა და მიუხედავად იმისა, რომ სირიის არმიიდან აჯანყებულების მხარეს სამხედროების გადასვლის არაერთი ფაქტი დაფიქსირდა, ბაასისტურ-ალავიტურმა სამხედრო კლანმა საკუთარი თავის გადარჩენის ინტერესით დღევანდელი მდგომარეობით მოახერხა ქვეყანაში რეჟიმის შენარჩუნება.

¹⁹ ს. გურეშიძე . ეგვიპტის სამხედრო საბჭო და “არაბული გაზაფხული” (ეგვიპტის სამხედრო საბჭო “არაბული გაზაფხულის” კულუარებში). // „საქართველო-ირანის პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობებისადმი მიძღვნილი მესამე საერთაშორისო კონფერენციის შრომები.“ თბ., 2017, გვ. 62-70.

Stephan Roll. Gamal Mubarak and the Discord in Egypt's Ruling Elite. – CARNEGIE ENDOWMENT FOR INTERNATIONAL PEACE, September 2010, accessed July 4, 2021 at web page <http://carnegieendowment.org/sada/?fa=41490>

William L. Cleveland and Martin Bunton, A History of the Modern Middle East – 2016 (Sixth Edition). United States, Colorado, Westview Press, 698.

²⁰ Syria: speech by Bashar al-Assad, Speech by President Bashar al-Assad to the Syrian parliament on 30 March 2011 in response to a wave of protests around the country. // “al-bab”, accessed July 4, 2021 at web page

https://al-bab.com/albab-orig/albab/arab/docs/syria/bashar_assad_speech_110330.htm

Syria President Bashar al-Assad Speech to Parliament. – C.SPAN, March 30 2011. Accessed July 4, 2021 at web page <https://www.c-span.org/video/?298760-1/syria-president-bashar-al-assad-speech-parliament>

გამოყენებული ლიტერატურა - References:

1. Al-hilali, Amel. Tunisia's military votes for first time in 62 years. // “*Al-Monitor*”. 11 May, 2018. November 6, 2022. At web page: <https://www.al-monitor.com/originals/2018/05/tunisian-military-staff-cast-ballots-first-time-elections.html>
2. Bishara, Marwan. *The Invisible Arab: The Promise and Peril of the Arab Revolutions*. New York: Nation Books, 2012.
3. Brooks, Risa. Abandoned at the Palace: Why the Tunisian Military Defected from the Ben Ali Regime in January 2011. // “*Journal of Strategic Studies*”, 2013. Accessed November 6, 2022 at web page http://www.jonathanmpowell.com/uploads/2/9/9/2/2992308/brooks_2013jss_-_abandoned_at_the_palace_-_why_the_tunisian_military_defected_from_the_ben_ali_regime.pdf
4. Brooks, Risa. *Armies and insurgencies in the Arab Spring*. Edited by Holger Albrecht, Aurel Croissant, and Fred H. Lawson. PENN: University of Pennsylvania press Philadelphia, 2016.
5. Chulov, Martin. Tunisia referendum approves expansion of president’s powers – officials // „*The Guardian*”, 27 July, 2022. Accessed November 6, 2022. At web page: <https://www.theguardian.com/world/2022/jul/26/tunisia-president-referendum-result-new-phase-kais-saied>
6. Cleveland and Bunton. *A History of the Modern Middle East* (Sixth Edition). Colorado: Westview Press, 2016.
7. Collelo, Thomas. *Syria. Power Elite. – A Country Study*. Washington: GPO for the Library of Congress, 1987. Accessed November 6, 2022 at web page <http://www.public-library.uk/dailyebook/Syria%20-%20a%20country%20study.pdf> გვ. 206-207.
8. Feuer, Sarah; Rumley, Grant; Fishman, Ben; Zelin Aaron Y. Political Uncertainty Deepens in Tunisia / The Washington institute for near east policy. Aug 31, 2021. Accessed November 6, 2022. At web page: https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/political-uncertainty-deepens-tunisia?fbclid=IwAR1X7E7TC2BBgiUK7_fbMBaQYGsmaGr8N81G87pOnp6KTvP9jgq5ZOIK0c0
9. Grewal, Sharan. A Quiet Revolution: The Tunisian Military after Ben Ali. – CARNEGIE ENDOWMENT FOR INTERNATIONAL PEACE, February 2016, accessed July 4, 2021 at web page <https://carnegieendowment.org/2016/02/24/quiet-revolution-tunisian-military-after-ben-ali-pub-62780>
10. Grewal, Sharan. How Tunisia’s military has changed during its transition to democracy. // “*Washington post*”, 2016, accessed November 6, 2022, at web page <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2016/03/08/how-tunisia-s-military-has-changed-during-its-transition-to-democracy/>
11. Henneberg, Sabina. Promoting Stability and Reform in Tunisia / The Washington institute for near east policy. May 3, 2022. Accessed November 6, 2022. At web page: <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/promoting-stability-and-reform-tunisia?fbclid=IwAR1Tw-pr2ASRcTCrzX1JIMiEnGIyBqyUt-NOX3Ufg0IKmSJyYNv4BVLlj64>
12. https://al-bab.com/albab-orig/albab/arab/docs/syria/bashar_assad_speech_110330.htm
13. Lagueche, Dalenda, Clancy-Smith, Julia, & Audet, Caroline. The Mahalla: The Origins of Beylical Sovereignty in Ottoman Tunisia during the Early Modern Period. // “*The Journal of North African Studies*” Vol. 6, 2011, accessed November 6, 2022 at web page <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13629380108718423?journalCode=fnas20>
14. Masmoudi, Radwan A. Keep Tunisia’s Military out of Politics. / “*Foreign policy*”. 2 September, 2021. Accessed 28 July, 2022. At web page: <https://foreignpolicy.com/2021/09/02/tunisia-kais-saied-constitution-coup-parliament-suspension-military-apolitical/>

15. Michaleson, Ruth. Hosni Mubarak: Egypt's toppled dictator freed after six years in custody. // *"Guardian"*, March 20017, accessed November 6, 2022 at web page <https://www.theguardian.com/world/2017/mar/24/hosni-mubarak-returns-to-cairo-home-after-six-years-in-custody>
16. Milstones 1977-1980 - Camp David Accords and the Arab-Israeli Peace Process. - Office of the Historian, accessed November 6, 2022 at web page <https://history.state.gov/milestones/1977-1980/camp-david>
17. Roll, Stephan. Gamal Mubarak and the Discord in Egypt's Ruling Elite. – Carnegie endowment for international peace, September 2010, accessed July 4, 2021 at web page <http://carnegieendowment.org/sada/?fa=41490>
18. Salahi, Amr. Egypt's history of erasing presidents from Mohamed Naguib to Mohamed Morsi. // *"The New Arab"*, July 2019, accessed November 6, 2022 at web page <https://english.alaraby.co.uk/analysis/egypts-history-erasing-presidents-naguib-morsi>
19. Silverman, Daniel. The Arab Military in the Arab Spring: Agent of Continuity of Change? A Comparative Analysis of Tunisia, Egypt, Libya, and Syria. // The Ohio State University, 2012. Accessed November 6, 2022 at web page <https://www.polisci.osu.edu/sites/polisci.osu.edu/files/Silverman%20CPRW%202012.pdf> გვ. 21-24.
20. Syria President Bashar al-Assad Speech to Parliament. – C.SPAN, March 30 2011. Accessed July 4, 2021 at web page <https://www.c-span.org/video/?298760-1/syria-president-bashar-al-assad-speech-parliament>
21. Syria: speech by Bashar al-Assad, Speech by President Bashar al-Assad to the Syrian parliament on 30 March 2011 in response to a wave of protests around the country. // *"al-bab"*, accessed July 4, 2021 at web page
22. Tunisia approves new constitution in vote with low turnout. // *"France 24"*, 26 July, 2022. Accessed November 6, 2022. At web page: <https://www.france24.com/en/africa/20220726-tunisian-president-hails-constitutional-referendum-set-to-boost-executive-power>
23. Tunisia Military Spending/Defense Budget 1960-2021. – Macrotrends, accessed November 6, 2022 at web page <https://www.macrotrends.net/countries/TUN/tunisia/military-spending-defense-budget>
24. Tunisian judge lets Rached Ghannouchi leave after court hearing. // *"Al-Jazeera"* 19 July, 2022. Accessed November 6, 2022. At web page: <https://www.aljazeera.com/news/2022/7/19/tunisian-court-opens-hearing-into-ghannouchi-charges>
25. Tunisians Back New Constitution in Early Results, but Turnout Just 25%. // *"Vaoanews"*, 25 July, 2025. Accessed November 6, 2022. At web page: <https://www.voanews.com/a/tunisians-back-new-constitution-in-early-results-but-turnout-just-25-/6673459.html>
26. გურეშიძე, სიმონ. „ეგვიპტე გზაგასაყარზე“ „თანამედროვე ახლო აღმოსავლეთი“. N4, 2013, გვ. 26-29. Accessed November 6, 2022 at web page <https://iliauni.edu.ge/uploads/other/2/2223.pdf>
27. გურეშიძე, სიმონ. „ეგვიპტის სამხედრო საბჭო და „არაბული გაზაფხული“ (ეგვიპტის სამხედრო საბჭო „არაბული გაზაფხულის“ კულუარებში).“ *საქართველო-ირანის პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობებისადმი მიძღვნილი მესამე საერთაშორისო კონფერენციის შრომები*. თბ., 2017.